

УДК 94(476) 1941/1945
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/24.176710>

Тетяна ІВАНОВА,
orcid.org/0000-0002-5684-200X
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(Миколаїв, Україна) tata_iv_@ukr.net

ЯВИЩЕ БІЛОРУСЬКОЇ КОЛАБОРАЦІЇ З НІМЕЧЧИНОЮ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У пропонованій статті здійснена спроба історіографічного аналізу історії проблеми співробітництва населення Білорусі з німецькими нацистами періоду Другої світової війни. Аналізується стан наукової розробки проблеми згідно з методологічним принципом умовного поділу літератури з цієї проблеми за чотирма напрямками: радянський, пострадянський, східноєвропейський і західний. Предметом розгляду цієї статті є наукові дослідження білоруських, українських, європейських, російських та західних істориків із 1950-х рр. ХХ ст. до сьогодні.

Ключові слова: історіографія, колаборація, цивільне населення, колабораціонізм, Білорусія, Друга світова війна.

Tatyana IVANOVA,
orcid.org/0000-0002-5684-200X
Candidate of Sciences,
Associate Professor of the Department of History
Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University
(Mykolaiv, Ukraine) tata_iv_@ukr.net

COLLABORATION OF BIELORUSSIA WITH GERMANY IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

For modern Ukraine, the phenomenon of cooperation with the enemy is characteristic of any war. Collaboration can not be ignored, because such a socially dangerous offense should not be spread. Therefore, on the basis of studying a significant amount of historical literature, it is necessary to develop a program that will become a required fence in the fight of such a phenomenon as a collaboration in the future. This is the key to building the future of each independent state.

The study of the participation of Belarusians began in the military efforts of Germany in the 1950's.

An outstanding Belarusian historian, researcher of the Second World War, Professor O. Litwin, in his publications, has analyzed a number of collaborative formations – police, self-defense, and Belarusian regional defense (BRD), one of the first among the Belarusian studies, showing their connection with the political activities of the Belarusian nationalists. The history of the creation and activity of the nationalist organization “Union of Belarussian Youth” (UBY) is contained in the works of T. Klikovskaya. Other Belarusian authors, K. I. Kozak, S. M. Chigrin and historians-emigrants L. V. Arzhayev, K. I. Domorad and I. M. Ignatenko, showed the problem of cooperation between the Belarusian population and occupiers. The problem of Belarusian military cooperation is not a priority for Russian researchers, who do not elaborate on the problem in their works. An example of a general approach can be the monographs and publications of S. Drobyazko, M. Semiyryagi, H. Hojne.

The history of the creation and activities of the Belarusian collaborative formations is also interesting Ukrainian historians. I. Dereyko, A. Duda and V. Starik, A. Rusak devoted their work to this problem. The nature and typology of collaboration is described most fully in the monograph by V. Shaikan. But well-known Ukrainian researcher O. V. Romanko studied Belarusian collaboration the most thoroughly. Also Ukrainian historians T. G. Gunchak and O. M. Kazakova describe Belarusian collaborationist from another point of view.

Western historiography of this problem is presented by the Germany historians N. Muller, Hans Hion, Ditmar and Winfried Zuss, Polish historians Ch. Majdanchyk, Z. Boradin, T. Gashtold, K. Kraevsky, Polish historian of Byelorussian origin Yu. Turonaka, Austrian historian A. Schiederbauer. It should be noted the collective work of Polish and German historians entitled “The Polish Army of Craiova. History and myths”. But one of the first topics of the Belarusian collaboration was raised by the American historian A. Dallin. In his fundamental monograph “German rule in Russia, 1941–1945: the study of occupation politics”.

The collaboration is very difficult question that take a seat at the initial stage of study.

Key words: historiography, cooperation, civil population, cooperation, Belarus, World War II.

Постановка проблеми. Колабораціонізм – типове явище для усіх часів і періодів історії. Для сьогоденної України явище колаборації з ворогом є характерним, як явище колабораціонізму є характерним для будь-якої війни. Про активізацію дій внутрішніх ворогів свідчать повідомлення Служби безпеки України та МВС України про завербованих Кремлем серед наших громадян агентів, які планували терористичні акції, провокації на теренах держави.

У роки ж Другої світової війни колабораціонізм був поширеним явищем і мав місце практично в кожній окупованій країні. З окупантами співпрацювала певна частина населення європейських і азіатських країн. Причини різні: політичні – неприйняття політичного устрою держави, громадянством якої ти є, обіймання посад в окупаційній адміністрації тощо; культурні (ідеологічні) – пропагування ідей та сенсів країни-агресора; економічні – грошові та інші матеріальні вигоди, що їх часто пропонують населенню, готовому співпрацювати на окупованих територіях. Масового характеру це явище набуло на зайнятих військами агресорів територіях Радянського Союзу, в тому числі й на українських землях. Співпраця з ворогом мала місце і у військовій сфері, і в повсякденному житті. Колаборація розглядалася німецькими окупантами як «застосування місцевого населення у всіх формах життя під окупацією. Лише частину цього персоналу зігнано силою – наприклад, із радянських військовополонених. Здебільшого ця робота позірно пропонувала безпеку і достаток у тяжкі часи» (Поль, 2012: 27).

Зрозуміло, колабораціонізм не можна залишати без уваги. Оскільки колабораціонізм як суспільно-небезпечний злочин не має поширюватися, тож на підставі вивчення значної кількості історичної літератури варто виробити програму, що стане потрібним запобіжником щодо боротьби з таким явищем, як колабораціонізм у майбутньому, приведення політичної системи країни до рівноваги, зняття соціальної напруги та попередження дестабілізації політичної системи територій у разі їх звільнення. Це є запорукою побудови майбутнього кожної незалежної держави.

Аналіз досліджень. Проблема воєнного колабораціонізму білоруських громадян із керівництвом нацистської Німеччини належить до найбільш складних в історії Другої світової війни. У II половині XX ст. було видано понад 300 книг та збірників, присвячених питанням участі Білорусі в Другій світовій війні. Серед них необхідно виділити наукові праці Г. А. Бородача і К. І. Доморада, І. О. Царюка, В. М. Михнюка, присвячені

проблемам розвитку західних областей Білорусі у 1939–1941 рр., колективні наукові праці про німецько-фашистський окупаційний режим у Білорусі, всенародну боротьбу в тилу ворога тощо (Власюк, 2010: 82–89).

Сучасна українська історіографія зазначеної проблеми представлена цілою низкою праць відомого дослідника О. В. Романько, яким детально вивчено різні питання проблеми співпраці громадян СРСР із військово-політичними структурами Німеччини в 1941–1945 рр.

Кількість монографій і статей, присвячених різним сторонам історії воєнного колабораціонізму, перевищує тисячу найменувань різними мовами. Проте серйозних історіографічних робіт, які б систематизували погляди численних авторів, до цих пір немає.

Мета статті. На прикладі історії білоруських колабораціоністських формувань розглядаються напрями історіографії проблеми, показуються її основні тенденції й визначається коло питань, які розроблялися дослідниками з 1950-х рр. по теперішній період.

Виклад основного матеріалу. Термін «колабораціонізм» (від франц. Collaboration – співробітництво) з'явився у Франції та означає співробітництво населення окупованої держави з окупаційною владою та армією ворожої держави. Колабораціонізм є складовою частиною будь-якого окупаційного режиму.

Термін «колабораціонізм» використаний генералом Анрі Петеном, який очолював так званий режим Віші та закликав французів до співпраці з нацистською Німеччиною. Термін швидко увійшов і до інших мов та активно використовувався радянською пропагандою із виразно негативним забарвленням для опису співробітництва народів СРСР або окремих його частин із гітлерівською Німеччиною.

Дослідження участі білорусів у воєнних зусиллях Німеччини почалося в 1950-х рр. Як правило, зазначена проблема розробляється дослідниками в рамках тем, пов'язаних із німецьким окупаційним режимом на території Білорусії, Голокостом, боротьбою партизанів і підпільників, діяльністю органів радянської держбезпеки в період війни або після неї. Крім того, значне місце в публікаціях істориків відводиться білоруській еміграції та її діяльності в роки Другої світової війни. Саме про це йдеться в роботах І. Валахановича та А. Стука (Валаханович, Стук).

У роки Другої світової війни на території Білорусі була створена та активно діяла націоналістична організація Союз білоруської молоді

(СБМ), керівниками якої були Н. Абрамова протягом 1942–1943 рр. та М. Ганько (з 1943 р.). Члени організації підтримували тісні стосунки з німецькою окупаційною владою. Саме історія створення та діяльності СБМ міститься у працях Т. Кликовської (Кликовська). Автор, поряд з суспільно-політичною характеристикою цієї організації, розкриває роль її членів у військових планах та практичну діяльність білоруських колабораціоністів. Одночасно в дослідженні подано дуже докладний аналіз ступеня участі пересічних СБМовців у збройних силах нацистської Німеччини: протиповітряної оборони, різних допоміжних формувань у військах СС. Крім того, Т. Кликовській належить практично єдина в історіографії Другої світової війни невелика публікація, в якій йдеться про Новоградський кавалерійський ескадрон.

Дослідник О. Літвін у своїх публікаціях одним із перших серед білоруських досліджень проаналізував цілу низку колабораціоністських формувань – поліцію, самооборону, Білоруську крайову оборону (БКА), показавши їх зв'язок із політичною діяльністю білоруських націоналістів (Літвін, 1994: 170–191). Незважаючи на те, що він це робив на основі білоруських архівів і публікацій емігрантських авторів, його методологія, фактичний матеріал і висновки щодо цих частин не застаріли й до цього дня. Позитивним моментом робіт цього історика є той факт, що він розглядає білоруські формування не ізольовано, а порівняно з іншими колабораціоністськими частинами, що діяли на території цієї радянської республіки (наприклад, українськими та козачим підрозділами). Загалом всі зазначені методологічні підходи автора знайшли своє відображення в його монографії «Окупація Білорусії (1941–1944). Запитання опору і колабораціонізму», опублікованій у 2000 р. (Літвін, 1992: 163–173).

Серед білоруських авторів проблемою співпраці білоруського населення з окупантами займалися К. І. Козак, С. М. Чигрин та історики-емігранти Л. В. Аржаєва, К. І. Доморад та І. М. Ігнатенко (Козак, Чигрин, Аржаєва, Доморад, Ігнатенко).

Проблема білоруського військового колабораціонізму не є пріоритетною для російських дослідників. Як правило, вона не детально розглядається в працях загального характеру, присвячених «східним» добровільним формуванням. Прикладом такого підходу можуть бути монографії та публікації С. Дроб'язко, М. Семиряги (Дроб'язко, Семиряга). Деякі аспекти проблеми білоруського колабораціонізму аналізуються в дослідженнях,

присвячених Голокосту, німецькому окупаційному режиму, руху Опору і діяльності радянських спецслужб у роки війни.

Історія створення та діяльності білоруських колабораціоністських формувань становить певний інтерес і для українських істориків. Головним чином, якщо є точки дотику з українськими частинами та підрозділами німецьких збройних сил. Наприклад, таким загальним місцем є історія 30-ї гренадерської дивізії військ СС, особовий склад якої складався з білорусів, українців, росіян і поляків. Організації, підготовці і використанню цієї дивізії присвячені роботи І. Дерейко, А. Дуди і В. Старика, а також А. Русака (Дерейко, Дуда, Старик, Русак). Незважаючи на те, що головна увага в цих публікаціях присвячена, все-таки, українському персоналу, низка наведених авторами фактів дає змогу уточнити і деякі моменти історії білоруських підрозділів дивізії.

Тема нашого дослідження не є винятком. Адже лише після здобуття Україною незалежності архіви стали доступними, що дає змогу займатися активними дослідженнями цієї проблематики. Сучасна українська історіографія зазначеної проблеми представлена цілою низкою праць відомого дослідника О. В. Романька, яким детально вивчено різні питання проблеми співпраці громадян СРСР із військово-політичними структурами Німеччини в 1941–1945 рр. (Романько). На прикладі історії білоруських колабораціоністських формувань історик розглядає напрями історіографії зазначеної проблеми, показує її основні тенденції і визначає коло питань, які розроблялися дослідниками з 1950-х рр. по теперішній період (Романько).

В українській історіографії природу й типологію колабораціонізму охарактеризовано найповніше в монографії В. Шайкан (Шайкан). У цьому понятті В. Шайкан виділила політичну, адміністративну, військову, економічну, побутову і культурну складові частини, а саму проблему пов'язала зі стратегією виживання народу в умовах окупації, характером міжнародних відносин, специфікою релігійного життя тощо (Чачава, 2016: 15).

Оглядом розглядають питання білоруського колабораціонізму українські історики Т. Г. Гунчак та О. М. Казакова (Гунчак, Казакова).

Історіографія країн колишнього соціалістичного табору загалом повторювала шлях радянської, а потім і пострадянської історичних шкіл. Проте в роботах її представників є ціла низка особливостей, без яких вивчення проблеми колабораціонізму було б неповним. По-перше, незважаючи на звичайну для радянських істориків тен-

денційність у висвітленні цієї проблеми, історики зі Східної Європи користувалися порівняно більшою свободою у відборі фактичного матеріалу. По-друге, обсяг наведеної ними інформації був об'ємнішим, ніж в їхніх радянських колег. Тим не менше, не можна не зазначити, що до кінця 1980-х рр. їх дослідження являли собою, скоріше, адаптацію західних джерел для вітчизняного читача. Наприклад, таким підходом до проблеми білоруського колабораціонізму відрізняються оглядові роботи німецьких істориків Н. Мюллера та Х. Хьоне (Мюллер, Хьоне). Польський історик Ч. Мадайчик також вивчав проблему військового полону, співпраці з ворогом та створення мережі німецьких таборів військопополонених в Україні, Білорусі та інших окупованих територіях.

Розпад радянського блоку 1989 р. привів до певних змін в історичній науці країн Східної Європи. Вона поділилася на кілька напрямів. Прорадянський напрям практично відразу ж зник, а ревізійністський та нейтральний залишилися.

Зі зрозумілих причин провідна роль у вивченні проблеми білоруського колабораціонізму перейшла до польських істориків. Як правило, вона вивчається ними в рамках тем, пов'язаних із польським рухом Опору на території Південної Литви та Західної Білорусії. Так, у дослідженнях, присвячених діяльності Армії Крайової у зазначених регіонах, висвітлюються, наприклад, такі питання: взаємини польського та білоруського населення, ставлення польських партизанів і білоруських колабораціоністів, участь поляків у структурах німецького окупаційного режиму. Незважаючи на антикомуністичну спрямованість цих публікацій, більшість польських істориків негативно ставиться до самого факту білоруського колабораціонізму. Головна причина такого ставлення полягає в тому, що колабораціоністи є зрадниками Речі Посполитої, громадянами якої вони були до початку Другої світової війни. Прикладом такої точки зору можуть бути роботи З. Борадіна, Т. Гаштольда, К. Краєвського, а також колективна праця польських та німецьких істориків під назвою «Польська Армія Крайова. Історія і міфи», опублікована в 2003 р. (Романько, 2009: 11–12).

Всі попередні польські дослідники розглядають проблему білоруського колабораціонізму в контексті історії свого руху Опору. Польський історик білоруського походження Ю. Туронак, навпаки, аналізує політичний колабораціонізм як центральну проблему періоду окупації Білорусії (Туронак, 1993).

У західній історіографії одним із перших тему білоруської колаборації підняв американський

історик А. Даллін, який у фундаментальній монографії «Німецьке панування в Росії, 1941–1945: вивчення окупаційної політики» найдетальніше розглянув і проаналізував практично всі аспекти нацистської «східної» політики (Dallin, 1957). Проблемі колабораціонізму радянських громадян у книзі Далліна присвячений окремий розділ, а білоруському колабораціонізму автор приділяє значно менше уваги.

Варто зазначити, що питання західнослов'янського колабораціонізму піднімалося в дослідженнях окремих авторів, зокрема: О. Д. Бойко, І. М. Грідіна, О. Ф. Іванова, А. І. Мельник, І. В. Рибак, В. Л. Штефан (Бойко, 2008: 467–469, Грідіна, Іванов, Мельник, 2008: 65–66; Рибак, 2007: 164–165; Штефан).

Не оминули увагою проблему білоруського колабораціонізму також деякі іноземні дослідники, зокрема, Дітмар та Вінфрід Зюсс (Німеччина), А. Шейдербауер (Австрія) тощо (Зюсс, Зюсс, Шейдербауер).

На сьогоднішній день дослідники, комплексно використавши такі методи історичного дослідження – за дефініцією, за типологією, за витоками під час аналізу проблеми колабораціонізму на тимчасово окупованій гітлерівцями території, змогли дати такі визначення досі неузгодженим в історичній науці термінам. Термін «колабораціонізм» (франц. collaboration – співробітництво) часто використовують для означення добровільної співпраці (на противагу вимушеній) окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами. Сучасні дослідники розмежовують колабораціонізм, що передбачає політичну угоду з окупантом, «кооперування» з окупаційною ІЗ владою у цивільних галузях та колабораціонізм як «спільне ведення війни» на боці окупаційних сил. Загалом розрізняють побутовий, адміністративний, економічний, військовий, політичний та військово-політичний колабораціонізм. Для окупованих європейських країн найхарактернішим був політичний та військово-політичний колабораціонізм. Він виявлявся у створенні номінально незалежних урядів чи адміністративних інституцій, організації пронацистських рухів та партій (Франція, Норвегія, Данія, Нідерланди, Греція, Сербія, Угорщина). Наприклад, французький уряд «не тільки капітулював перед носієм «нового порядку» у світі, а й, прислужуючись йому, пішов на відверту зраду інтересів свого народу». Уряди інших європейських держав – Бельгії, Нідерландів, Данії, Норвегії, у квітні-травні 1940 р., зрадивши державні інтереси, також почали співпрацювати з Гітлером. За збереження номінальної

державності ці країни заплатили васальною залежністю (Чачава, 2016: 13).

Висновки. Таким чином, є ще чимало проблем і питань, які потребують неупередженого аналізу в умовах демократизованого суспільства, зняття табу з найгостріших тем історії та відсутності ідеологічного тиску, потреби відкритого доступу до архівних джерел. Дослідження такого складного і суперечливого питання, як колабораціонізм, знаходиться на початковому етапі вивчення. Вітчизняна історіографія досить комплексно

висвітлює причини, ідеологію, лідерів, форми та методи колаборації на території Білорусі. Серед українських істориків у цьому аспекті потрібно зазначити дослідження О. В. Романька. Теоретичні напрацювання в галузі політики вербування робочої сили, особливостей функціонування органів місцевого самоврядування є вагомим кроком уперед на шляху дослідження визначеної проблеми. А обмежений доступ до архівних матеріалів до початку 1990-х рр. зумовив джерельну недостатність як вітчизняної, так і закордонної історіографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dallin A. J. German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies. New York : St. Martins Press, 1957. 695 p.
2. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Академвидав, 2008. 687 с.; Грідіна І. М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та селективності). *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 123–132; Іванов О. Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 83–95; Мельник А. І. Історія України : навчальний посібник / М-во освіти і науки України, Чернігівський держ. ін-т економіки і управління. Київ : Центр учб. літ., 2008. 85 с.; Рибак І. В. Наш край в історії України [Текст] : навч. посібник / Хмельниць. обл. ін-т післядипл. пед. освіти, Центр дослідження історії Поділля. Кам'янець-Поділ. : Абетка-С, 2007. 257 с.; Штефан Л. В. Колабораціонізм у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Інтелекція і влада*. 2010. Вип. 19. С. 152–164. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?..
3. Валаханович І. А. Антисоветское подполье на территории Беларуси в 1944–1951 гг. Минск : Белорусский госуниверситет, 2002. 144 с.; Стук А. Вильгельм Кубе – нацист высокой пробы в роли правителя Белоруссии. *Беларуская думка*. 1996. № 5. С. 150–175.
4. Власюк І. Білорусь у період Другої світової війни: огляд сучасної історіографії проблеми. *Волинські історичні записки*. 2010. Т. 4. С. 82–89.
5. Гунчак Т. Г. У мудраха ворога. *Військо України*. 1993. № 9. С. 82–88; Казакова О. М. Впровадження нацистського «нового порядку» на окупованих польських землях (вересень 1939 – червень 1941 рр.). : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Дніпропетровськ, 2004. 20 с.
6. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону штурманшафту на територіях Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. 20. С. 179–193. URL: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2003_20_1_179; Дерейко І. І. Організаційне та нотаріальне забезпечення поліцейських сил спротиву і підрозділів у рейхскомісаріаті України. *Український історичний журнал*. 2009. № 6. С. 87–106; Дуда А., Старик В. Буковинський Курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. Київ – Чернівці : Український Народний Дім в Чернівцях, 1995. 272 с.; Русак А. В. Союзники гитлеровської Німеччини в війні проти СРСР 1941–1945 : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 296 с.
7. Дробязко С. И. Вторая мировая война 1939–1945. Восточные легионы и казачьи части в вермахте. Москва : АСТ, 2000. 48 с.; Дробязко С. И., Романько О. В., Семенов К. К. Иностранцы формирования Третьего рейха / Под ред. К. К. Семенова. Москва : АСТ; Астрель, 2009. 848 с.; Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва : РОССПЭН, 2000. 863 с.
8. Зюсс Д., Зюсс В. Третий рейх. Расцвет и крах империи [Текст] : пер. с нем. Е. Жирновой, М. Лебединского. Харьков : Книжный Клуб, 2009. 400 с.; Шейдербауер А. Жизнь и смерть на Восточном фронте. Взгляд со стороны противника / пер. с англ. Москва : Яуза [и др.], 2008. 348 с.
9. Клыковская Т. Обреченный эскадрон: в 1942 г. они мечтали создать национальные белорусские войска. *Имя*. 1998. № 173. 15 октября. URL: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=562351>.
10. Козак К. И. Германский оккупационный режим на территории Беларуси. 1941–1944 гг.: историография и источники. Минск : БГУ, 2006. 268 с.; Чыгрын С. Саюз беларускай моладзі. *Ніва*. 1995. № 28. 9 ліпеня; Аржаева Л. В., Доморад К. И., Игнатенко И. М. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны: В 3 т. Минск : Беларусь, 1984. Т. 1–3.
11. Літвін А. М. Беларуская Краевая Оборона. К вопросу о создании белорусского национального войска в годы Второй мировой войны. *Нёман*. 1994. № 4. С. 170–191.
12. Літвін А. М. Калабарацыя на Беларусі ў час Вялікай Айчыннай вайны. *Усебеларуская канфэрэнцыя гісторыкаў*. Мн., 1993. Ч. 1. С. 195–197; Літвін А. М. Акупацыя Беларусі (1941–1944): пытанні супраціву і калабарацыі. Мінск : Беларускі кнігазбор, 2000. 288 с.; Літвін А. М. К вопросу о восточных воинских формированиях в Беларуси в годы Великой отечественной войны (1941–1944). *Старонкі ваеннай гісторыі*. 1992. № 1. С. 163–173.
13. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко. Под ред. А. Юденкова. Москва : Воениздат, 1974. 387 с.; Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов. Москва, 2005. 863 с.

14. Польш Д. Голокост, колаборація і спротив у Східній Європі. *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. 2012. С. 27–33. URL: <https://www.novadoba.org.ua/pol>.

15. Романько О. В. Білоруська еміграція і її взаємовідносини з військово-політичним керівництвом Третього рейху в 1933–1941 рр. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків : Майдан, 2007. Вип. 28. С. 53–62; Романько О. В. Білоруські колаборационісти. Сотрудничество с оккупантами на территории Белоруссии, 1941–1945. Москва : Центрполиграф, 2013. 479 с.; Романько О. В. Білоруська краєва оборона (февраль – июнь 1944 г.). К вопросу о некоторых аспектах немецкой оккупационной политики на территории СССР. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2003. № 39. С. 85–92; Романько О. В. Комітет визволення народів Росії і Білоруська Центральна Рада (листопад – грудень 1944 р.). До питання про взаємовідносини антикомуністичних національних організацій в роки Другої Світової війни. *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження* : Збірник наукових праць. Донецьк : ДонГУ, 2004. Т. 4. С. 133–135; Романько О. В. Легион под знаком Погони. Білоруські колаборационістські формування в силових структурах нацистської Німеччини (1941–1945). Симферополь : Антиква, 2008. 304 с.; Романько О. В. Підрозділи східних легіонів у німецьких збройних силах (1941–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 50–61; Романько О. В. ОУН і УПА в Другій світовій: боротьба за національне визволення чи громадянське протистояння. *Історичний журнал*. 2007. № 3. С. 3–11.

16. Романько О. В. Білоруський воєнний колабораціонізм у період Другої світової війни (1941–1945) : автореф. дис... док. істор. наук : 07.00.02 / Харків. нац. ун-т. Харків, 2009. 40 с.

17. Романько О. В. Історіографія проблеми співпраці радянських громадян з військово-політичними структурами Німеччини в період Другої світової війни (на прикладі білоруських колабораціоністських формувань). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXIV. С. 315–322.

18. Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Пер. з польскай В. Ждановіч. Каментарыі А. М. Літвіна. Мінск : Беларусь, 1993. 236 с.

19. Чачава В. Форми політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в Другій світовій війні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів, 2016. 23 с.

20. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / НАН України Інститут історії України. Кривий Ріг : Мінерал АГН України, 2005. 466 с.

REFERENCES

1. Dallin A. J. German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies. New York : St. Martins Press, 1957. 695 p.

2. Boiko O. D. Istoriiia Ukrainy. Kyiv: Akademydav, 2008. 687 p. [in Ukrainian]; Hridina I. M. Vplyv natsyystskoi propahandy na dukhovne zhyttia naselennia Ukrainy (tekhnolohii, mekhanizmy ta selektyvnosti). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2009. Nr 3. Pp. 123–132 [in Ukrainian]; Ivanov O. F. Polityka natsyystskoho rezhymu stovosovno etnichnykh nimtsiv Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2005. Nr 3. Pp. 83–95 [in Ukrainian]; Melnyk A. I. Istoriiia Ukrainy. Kyiv : Tsentr uchbovoi literatury, 2008. 85 p. [in Ukrainian]; Rybak I. V. Nash kraj v istorii Ukrainy Kamianets-Podilskyi : Abetka-S, 2007. 257 p.; Shtefan L. V. Kolaboratsionizm u roky Velykoi Vitchyznianoi viiny 1941–1945 rr. *Intelihtentsiia i vlada*. 2010. Vyp. 19. Pp. 152–164 [in Ukrainian].

3. Valakhanovych Y. A. Antysovetskoe podpole na terrytoryy Belarusy v 1944–1951 hh. Mynsk : Belorusskyi hosunyversytet, 2002. 144 p. [in Russian]; Stuk. A. Vylhelm Kube – natsyyst vysokoi proby v roly pravytelia Belorussyy. *Belaruskaiia dumka*. 1996. Nr 5. Pp.150–175 [in Russian].

4. Vlasjuk I. Bilorus u period Druhoi svitovoi viiny: ohliad suchasnoi istoriohrafii problemy. *Volynski istorychni zapysky*. 2010. T. 4. Pp. 82–89 [in Ukrainian] [in Russian].

5. Hunchak T. H. U mundyrah voroha. *Viisko Ukrainy*. 1993. Nr 9. Pp. 82–88 [in Ukrainian]; Kazakova O. M. Vprovadzhennia natsyystskoho «novoho poriadku» na okupovanykh polskykh zemliakh (veresen 1939 – cherven 1941 rr.). Dnipropetrovsk, 2004. 20 p.

6. Dereiko I. Vid kolaboratsii do rezystansu: diialnist 115/62-ho ukrainskoho batalionu shutsmanshaftu na terenakh Bilorusi i Frantsii u 1942–1944 rr. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. 2003. Nr 20. Pp. 179–193 [in Ukrainian].; Dereiko I. Orhanizatsiine ta notarialne zabezpechennia politsiinykh syl sprotyvu i pidrozdiliv u reikhskomisariati Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2009. Nr 6. Pp. 87–106 [in Ukrainian]; Duda A., Staryk V. Bukovynskyi Kurin v boiakh za ukrainsku derzhavnist. 1918–1941–1944. Chernivtsi : Ukrainskyi Narodnyi Dim v Chernivtsiakh, 1995. 272 p. [in Ukrainian]; Rusak A. V. Soiuznyky hytlerovskoi Hermanyy v voine protyv SSSR 1941–1945. Kyiv : Ynstytut ystoryy Ukrainy NAN Ukrainy, 1998. 296 p.

7. Drobiazko S. Y. Vtoraia myrovaia voina 1939–1945. Vostochnye lehyony y kazachy chasty v vermakhthe. Moskva : AST, 2000. 48 p. [in Russian]; Drobiazko S. Y., Romanko O. V., Semenov K. K. Ynostrannye formyrovanyia Tret'ego reikha. Moskva : AST; Astrel, 2009. 848 p.; Semyriaha M. Y. Kollaboratsyonyzm. Pryroda, typolohyia y proiavlennia v hody Vtoroi myrovoi voiny. Moskva : ROSSPEN, 2000. 863 p.

8. Ziuss D., Ziuss V. Tretyi reikh. Rastsvet y krakh ympery. Kharkov : Knyzhnyi Klub, 2009. 400 p.; Sheiderbauer A. Zhyzn y smert na Vostochnom fronte. Vzgliad so storony protyvnyka. Moskva : Yauza, 2008. 348 p.

9. Klykovskaia, T. Obrechennyi eskadron: v 1942 h. ony mechtaly sozdat natsyonalnye belorusskye voiska. *Ymia*. 1998. Nr 173. 15 oktiabria [in Russian].

10. Kozak K. Y. Hermanskyi okkupatsyonnyi rezhym na terrytoryy Belarusy. 1941–1944 hh. : ystoryohrafyia y ystochnyky. Mynsk : BHU, 2006. 268 p. [in Russian]; Chyhryn S. Saiuz belaruskai moladzi. *Niva*. 1995. Nr 28. 9 lipenia

[in Belarusian].; Arzhaeva L. V., Domorad K. Y., Yhnatenko Y. M. Vsenarodnaia borba v Belorussy protyv nemetsko-fashystytskyykh zakhvatchykov v hody Velykoi Otechestvennoi voiny: V 3 t. Mynsk : Belarus, 1984. T. 1–3 [in Russian].

11. Litvin A. M. Belarusskaia Kraevaia Oborona. K voprosu o sozdanyy belorusskoho natsyonalnogo voiska v hody Vtoroi myrovoi voiny. *Nėman*. 1994. Nr 4. Pp. 170–191 [in Russian].

12. Litvin A. M. Kalabaratsyia na Belarusi ŷ chas Vialikai Aichynnai vainy. Mynsk, 1993. Ch. 1. Pp. 195–197 [in Belarusian].; Litvin A. M. Akupatsyia Belarusi (1941–1944): pytanni supratsivu i kalabaratsyi. Minsk : Belaruskii knihazbor, 2000. 288 p. [in Belarusian].; Litvin A. M. K voprosu o vostochnyykh voynskyykh formirovaniakh v Belarusy v hody Velykoi otechestvennoi voiny (1941–1944). *Staronki vaennai historyi*. 1992. Nr 1. Pp. 163–173 [in Russian].

13. Miuller N. Vermakht y okkupatsyia (1941–1944). Moskva : Voennyizdat, 1974. 387 s.; Khėne Kh. Chernyi orden SS. Ystoryia okhrannykh otriadov. Moskva, 2005. 863 s.

14. Pol D. Holokost, kolaboratsiia i sprotyv u Skhidnii Yevropi. Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu. Kyiv, 2012. Pp. 27–33 [in Ukrainian].

15. Romanko O. V. Biloruska emihratsiia i yii vzaïmovïdnosyny z viiskovo-politychnym kerivnytstvom Tretoho reikhu v 1933–1941 rr. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu im. H. S. Skovorody. Seriia «Istoriia ta heohrafiia»*. Kharkiv : Maidan, 2007. Vyp. 28. Pp. 53–62 [in Ukrainian].; Romanko O. V. Belorusskyye kollaboratsyonisty. Sotrudnychestvo s okkupantamy na terrytoryy Belorussyy, 1941–1945. Moskva : Tsentrpolymraf, 2013. 479 p. [in Russian]; Romanko O. V. Belorusskaia kraevaia oborona (fevral – yiun 1944 h.). *K voprosu o nekotorykh aspektakh nemetskoï okkupatsyonnoi polityky na terrytoryy SSSR. Kultura narodov Prychernomoria*. Symferopol, 2003. Nr 39. Pp. 85–92 [in Russian].; Romanko O. V. Komitet vyzvolennia narodiv Rosii i Biloruska Tsentralna Rada (lystopad – hruden 1944 r.). Do pytannia pro vzaïmovïdnosyny antykomunistychnyykh natsionalnykh orhanizatsii v roky Druhoi Svitovoi viiny. *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Yevropy* : materialy i doslidzhennia. Donetsk : DonHU, 2004. T. 4. Pp. 133–135 [in Ukrainian]; Romanko O. V. Lehyon pod znakom Pohony. Belorusskyye kollaboratsyonistskyye formirovaniya v sylovykh strukturakh natsystytskoi Hermany (1941–1945). Symferopol : Antykva, 2008. 304 p. [in Russian]; Romanko O. V. Pidrozdily skhidnykh lehioniv u nimetskykh zbroinykh sylakh (1941–1945 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2005. Nr 3. Pp. 50–61 [in Ukrainian]; Romanko O. V. OUN i UPA v Druhii svitovii: borotba za natsionalne vyzvolennia chy hromadianske protystoiannia. *Istorychnyi zhurnal*. 2007. Nr 3. Pp. 3–11 [in Ukrainian].

16. Romanko O. V. Biloruskyi voïennyi kollaboratsionizm u period Druhoi svitovoi viiny (1941–1945) : avtoreferat dysertatsii ... doktora istorychnyykh nauk: 07.00.02. Kharkiv, 2009. 40 p. [in Ukrainian].

17. Romanko O. V. Istoriohrafiiia problemy spivpratsi radianskykh hromadian z viiskovo-politychnymy strukturamy Nimechchyny v period Druhoi svitovoi viiny (na prykladi biloruskykh kollaboratsionistskykh formuvan). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Zaporizhzhia, 2012. Vyp. XXXIV. Pp. 315–322 [in Ukrainian].

18. Turonak Yu. Belarus pad niameckai akupatsyiai. Minsk : Belarus, 1993. 236 p. [in Belarusian].

19. Chachava V. Formy politychnoi identychnosti hruzynskoho kollaboratsionizmu v Druhii svitovii viini : avtoreferat dysertatsii ... kandydata politychnyykh nauk: 23.00.01. Lviv, 2016. 23 p. [in Ukrainian].

20. Shaikan V. O. Kollaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu «Ukraina» i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny. Kryvyi Rih : Mineral AHN Ukrainy, 2005. 466 p. [in Ukrainian].